

- 7) C. van Grinsven, *Register der Capelle van S.S. Jacob ende Anthonis tot Heeswijk 1641*, fol. 1 r.
- 8) L.H.Chr. Schutjes, a.w., dI. V, blz. 639.
- 9) Nicolaas van Cusa (1401-1464) werkte als pauselijk legaat met succes aan de verbetering van de kerkelijke toestanden in Duitsland en de Nederlanden.
- 10) Het Gelocht was de naam voor een uitgestrekt stuk land, waarschijnlijk te zoeken tussen het Molenhuis en de Leigraaf.
- 11) In het Rechterlijk Archief Heeswijk, nr. 26, fol. 4 v. wordt onder de goederen van de heer Speelman genoemd „het slotje of capellehuiske”. Daar staat nu de boerderij van L.C. Verkuijlen, Gouverneursweg 8 te Heeswijk. Dit werd mij medegedeeld door J. van Gemert, architect te Heeswijk-Dinther.
- 12) In het testament staat „trecenarium”, maar bedoeld zal zijn „trentenarium”.
- 13) Vier van de genoemde boeken konden niet nader worden geïdentificeerd. Met „Vorago” wordt waarschijnlijk het werk van Jacobus de Voragine bedoeld: „Legenda sanctorum” of „Legenda aurea”.
- 14) Het klooster Mariënhage te Woensel. L.H.Chr. Schutjes, a.w. dI. V, blz. 945.

HET GROOT ZIEKENGASTHUIS TE 'S-HERTOGENBOSCH TUSSEN ARMENZORG EN GEZONDHEIDSZORG, 1850-1920

PAUL HUISMANS

INLEIDING

Het Groot Ziekengasthuis te 's-Hertogenbosch, waarover dit artikel handelt, is een van de oudste nog bestaande ziekenhuizen in ons land. De oudst bekende vermelding ervan dateert uit de middeleeuwen, in 1274.¹⁾ Maar het ziekenhuis moet nog ouder zijn. In de periode die hier besproken zal worden, werd dit openbare ziekenhuis bestuurd door het College van Regenten over de Godshuizen en den Algemeenen Armen, dat behalve het ziekenhuis ook de armen- en de bejaardenzorg beheerde en dat over zijn bestuur verantwoording schuldig was aan het gemeentebestuur van 's-Hertogenbosch. Uit de naam van het bestuur blijkt al enigszins, dat het ziekenhuis in nauw verband werd gezien met de armenzorg. Wie het kon betalen liet zich liefst thuis behandelen en verplegen, zodat vooral armen het ziekenhuis bevolkten. Tussen 1850 en 1920 vinden er echter zowel in het ziekenhuis als in de samenleving veranderingen plaats, die hierop van belangrijke invloed zijn. Deze ontwikkelingen worden in dit artikel besproken.

HET ZIEKENHUIS ALS ARMENZORG, 1850-1880

De medische wetenschap begon in de tweede helft van de negentiende eeuw pas goed tot ontwikkeling te komen. Vandaar dat verpleging, en niet behandeling, in deze periode in ziekenhuizen de boventoon voerde. Maar juist ook de verpleging liet veel te wensen over: de ziekenoppassers en -sters, zoals ze werden genoemd, kwamen uit de laagste sociale klassen. Soms werden ze zelfs geronseld in bedelaarskolonies, zoals Veenhuizen. Opgeleid voor hun taak werden ze

niet. ²⁾ Dit leidde tot wantoestanden: in het Groot Ziekengasthuis had men tussen 1872 en 1880 steeds twintig tot drieëntwintig mannelijke oppassers in dienst. In deze jaren werden 41 oppassers ontslagen wegens bijvoorbeeld dronkenschap, diefstal of onzedelijk gedrag. Enkelen werden wegens totale ongeschiktheid ontslagen. Achttien anderen vertrokken zelf. ³⁾

Tegelijkertijd echter groeide in de samenleving, aanvankelijk vooral in het buitenland onder invloed van bijvoorbeeld de Duitse dominee Fliedner, de belangstelling voor het verpleegstersberoep. De door hem opgerichte diaconessenbeweging zag verpleging als een religieuze daad van naastenliefde. Het werk voor het verpleegstersberoep van de Engelse Florence Nightingale moet eerder worden gezien in het licht van de vrouwenemancipatiebeweging. Beide startten zij een opleiding voor verpleegsters, met de bedoeling er een eerzaam beroep voor vrouwen uit hogere standen van te maken. ⁴⁾ Hoewel er in 1878 ook in Nederland een verpleegstersopleiding startte, verbeterde in het Bossche ziekenhuis de verpleging nog niet in deze periode.

De patiënten in het Groot Ziekengasthuis werden tot 1866 behandeld door een van de stadsarmendoktoren en een heelkundige. Beiden hadden naast hun armenpraktijk ook nog een burgerpraktijk. Dit leidde tot klachten: de armen werden onvoldoende bediend. In 1866 werd daarom één arts, dokter Kuypers, aangesteld, die aanvankelijk alle armen in de stad en in het ziekenhuis te behandelen kreeg, maar na 1871 alleen nog in het ziekenhuis werkzaam was. ⁵⁾

Meestal waren de patiënten zieke mensen die nergens anders heen konden, bijvoorbeeld omdat hun woning te bedompt en vochtig was om er te kunnen genezen. Doorgaans waren het inwoners van 's-Hertogenbosch, maar ook van het omliggende platteland kwamen wel mensen naar het Groot Ziekengasthuis. Tussen 1854 en 1870 gold in het kader van de Armenwet het zogenaamde domicilie van onderstand. Volgens deze regeling moesten de kosten van de verpleging van patiënten door het gemeentebestuur van hun geboorteplaats worden betaald, indien zij dat zelf niet konden. Dit betekende, dat alleen in 's-Hertogenbosch geboren armen voor rekening van het ziekenhuis werden verpleegd. Ook behandelingen thuis door de stadsarmendoktoren werden door het Groot Ziekengasthuis betaald. Het hield echter ook in, dat alle kosten van verpleging van elders geboren armen op hun respectievelijke geboorteplaatsen verhaald werden.

In 1870 werd in een wetswijziging het domicilie van onderstand afgeschaft, en konden alle armlastige inwoners van 's-Hertogenbosch zich gratis laten verplegen. Dat betekende een fors verlies van inkomsten voor het ziekenhuis. Zelf betalende patiënten waren er maar weinig. Een heel enkele keer zond een van de rond de stad gelegen gemeenten een patiënt voor haar rekening naar het Groot Ziekengasthuis. De meeste inkomsten kwamen echter van de verpleging van militairen van het Bossche garnizoen in het ziekenhuis en verder van rentebetalingen over – vooral aan de gemeente en het Rijk – uitgeleend geld. De uitgaven, waarvan de belangrijkste voeding en medicijnen waren, daalden echter niet. Weliswaar had men aan het einde van het jaar nog steeds meer geld ontvangen dan uitgegeven, zoals men vond dat het hoorde in de armenzorg, maar dit bedrag werd na 1870 jaarlijks kleiner.

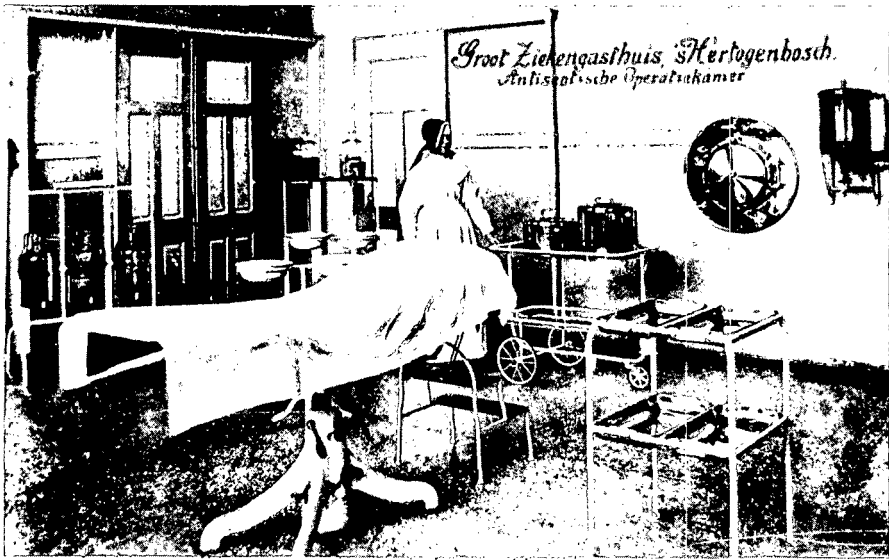

Foto uit het archief van de Godshuizen te 's-Hertogenbosch.

DE EERSTE VERANDERINGEN, 1880-1900

Een belangrijke vernieuwing in het Bossche Groot Ziekengasthuis was het binnenhalen van religieuze verpleegsters in 1880. Deze ontwikkeling past in het beeld van de veranderde maatschappelijke visie op verpleging, zoals dat al in de vorige paragraaf werd geschetst. Weliswaar werd er hard om gestreden, omdat velen vreesden, dat hierdoor het openbare karakter van het ziekenhuis zou worden aangetast, maar de regent De Kort wist uiteindelijk zijn zin door te drijven. Op 6 november 1880 begonnen zeven zusters van de H. Carolus Borromeus uit Trier hun werkzaamheden. ⁶⁾ Voor de patiënten betekende dat een hele verbetering, maar ook voor het ziekenhuis: religieuzen waren immers uiterst goedkope arbeidskrachten!

Dokter Kuyper pleitte al sedert zijn aanstelling voor modernisering van de hopeloos verouderde accommodatie van het ziekenhuis: hoewel er enkele malen verbouwd was, was deze in essentie weinig veranderd sinds de middeleeuwen. Het zal duidelijk zijn, dat die ook naar de maatstaven van een negentiende-eeuwse arts ontoereikend was. Gevolg van zijn jarenlange pleidooien was een uiterst bescheiden verbouwing aan het einde van de jaren '80. Er werd onder meer een operatiekamer gebouwd. ⁷⁾

Geldgebrek was niet de oorzaak van de bescheidenheid van de verbouwing, maar wel het beleid van de regenten. Deze staken het geld liever in de opbouw van de psychiatrische inrichting „Voorburg” te Vught, die eveneens tot de Godshuizen behoorde (en overigens nog behoort). Uit het kapitaal van het ziekenhuis werd hierin een groot bedrag geïnvesteerd, namelijk f 280.000, – .

Voortaan was de rente, die Voorburg hierover betaalde, een van de belangrijkste inkomstenbronnen voor het Groot Ziekengasthuis, in plaats van rentebetalingen door de overheden. Nu is deze houding van de regenten niet zo vreemd, als op het eerste gezicht misschien lijkt. De maatschappelijke visie op hygiëne is pas zeer laat veranderd in de richting die nu gangbaar is. Nog in 1877 vond het regentencollege, dat in een ziekenhuis „...de uiterste zindelijkheid voorzeker moeilijk te bewaren” was, terwijl een dertigtal jaren later juist hygiëne voorop stond. ⁸⁾

De inkomsten uit verpleging van burgers bleef na 1870 nog lange tijd erg laag, terwijl die van militairen na 1880 begon te dalen. Na 1885 stegen echter wel de inkomsten uit de apotheek van het ziekenhuis. De verpleegkosten bleven in deze jaren ongeveer op hetzelfde peil. Een belangrijke ontwikkeling was verder, dat na 1890 steeds meer geld werd uitgegeven dan ontvangen. Dit betekende een overtreding van de „gouden regel” in de armenzorg en was als het ware een scheurte in het armenzorgkarakter van het ziekenhuis.

NAAR EEN MODERN ZIEKENHUIS, 1900-1920

In 1900 ging dokter Kuyper met pensioen. De komst van zijn opvolger, de chirurg Van Moorsel, luidde een nieuwe tijd in voor het ziekenhuis. Gedurende zijn ambtsperiode groeide bijvoorbeeld het aantal specialisten snel: in 1925 werkten er al acht in het ziekenhuis. ⁹⁾

Tussen 1900 en 1905 werd ook de administratie van de genees- en verloskundige armenzorg in de stad losgemaakt van die van het ziekenhuis. Het ziekenhuis trok zich als het ware binnen zijn eigen muren terug. De geneeskundige armenzorg in de stad werd ondergebracht bij het Bedelingsfonds, dat ook onder het beheer van het College van Regenten viel. Hoewel ziekenhuisverpleging voor Bossche armen nog lange tijd gratis bleef, werd met deze ontwikkeling weer een stap gezet in de richting van het geneeskundig instituut.

Een zeer belangrijke verandering was de bouw van een nieuw ziekenhuis tussen 1909 en 1915. Na ruim drie jaar overleg besloot het College van Regenten in 1907 tot deze stap, overwegende, dat de oude gebouwen

„... geheel verouderd en versleten zijn, dat zij aan redelijke eischen der hygiëne niet meer voldoen; dat een deel der gebouwen niet langer bruikbaar is en een ander deel zelfs bouwvallig dreigt te worden.” ¹⁰⁾

Andere taal dus dan die, welke men in 1877 had laten horen. In twee fasen werd na dit besluit een naar de toenmalige maatstaven modern ziekenhuiscomplex gebouwd volgens het paviljoensysteem. Het kostte ruim vier ton.

Intussen begon men in de samenleving anders te denken over ziekte en gezondheid en over hygiëne. De vraag naar ziekenhuisverpleging steeg. De medische wetenschap en de verpleegkunde waren nu zo ver ontwikkeld, dat ook voor anderen dan armen opname in een ziekenhuis zinvol kon zijn. Men denke hierbij vooral aan de uitvinding van de anaesthesie, de anti- en asepsis, de röntgen en de bacteriologische ontdekkingen, die alle pas laat in de negentiende eeuw ge-

meengood werden. ¹¹⁾ De stijging van de vraag valt in het Groot Ziekengasthuis voor het eerst te bespeuren in 1900, en uitsluitend in de groep betalende patiënten (dus niet-armlastigen). ¹²⁾

Sterke stijgingen vertonen ook de jaren 1911 en 1915-1916, toen respectievelijk de eerste en de tweede fase van de nieuwbouw werden voltooid. Ook dat had dus invloed op het patiëntenaantal.

Voor het minder goeode, maar niet armlastige deel van de bevolking werd ziekenhuisverpleging mogelijk gemaakt door het in 1904 opgerichte „Algemeen Ziekenfonds 's-Hertogenbosch”, dat van de kosten die hiervoor gemaakt werden 60% betaalde. De rest kwam voor rekening van de patiënt, maar in de praktijk meestal voor die van het ziekenhuis. Men moet daarbij denken aan verpleegprijzen die varieerden van f 1, – tot f 2,25 per dag. Het bestuur van het ziekenfonds schatte haar ledental in 1914 op ongeveer 20% van de Bossche bevolking. ¹³⁾ Buiten de stad lijkt de groei trager te zijn verlopen: tot 1915 betaalde het ziekenfonds voor zover bekend geen enkele maal aan het Groot Ziekengasthuis in verband met de verpleging van niet-Bosschenaren. Later is dat niet meer na te gaan, maar in 1918 spreekt het College van Regenten er wel over, omdat het ziekenhuis in zijn verpleegprijzen onderscheid maakte tussen Bossche en niet-Bossche patiënten.¹⁴⁾ Het aandeel van het ziekenfonds in de snel stijgende inkomsten van het ziekenhuis uit verpleging was echter uiterst bescheiden, niet meer dan een kleine 8% van de ontvangen verpleeggelden van burgers. Deze inkomstengroep was in 1920 met 1280% gestegen ten opzichte van 1900. In 1915 was het aantal betalende patiënten voor het eerst groter dan het aantal gratis verpleegden. De militaire afdeling van het ziekenhuis werd daarentegen na 1900 snel minder belangrijk, evenals de inkomsten uit geleend geld (althans in vergelijking met de verpleeginkomsten). De kosten van verpleging stegen uiteraard eveneens flink, maar toch wat minder sterk dan de inkomsten.

In 1920 was het Groot Ziekengasthuis te 's-Hertogenbosch uitgegroeid tot een modern ziekenhuis, waar patiënten uit alle lagen van de bevolking kwamen om er genezing te vinden. De professionalisering van het personeel, zowel in de verpleging als in de medische behandeling, waren daarbij belangrijke stimulansen, terwijl er ook een positieve invloed uitging van het moderne gebouw. Hoewel voor armen kosteloze verpleging nog lange tijd mogelijk bleef, kan het ziekenhuis dan niet langer worden gezien als de instelling van armenzorg, die het in de negentiende eeuw toch voornamelijk was. Het was uitgegroeid tot een geneeskundig instituut.

Noten

¹⁾ Bavel, H. van, O. Praem., Korte bouwgeschiedenis, in: *Boschboom Bladeren* 14, mei 1974, pagina 5.

²⁾ Wouters, Th.A., *Van bedeling naar verheffing. Evolutie in houding tegenover de behoeftige mens te 's-Hertogenbosch, 1854-1912*, Tilburg 1968, pagina 366-367.

- 3) Archief van de Godshuizen te 's-Hertogenbosch (in het vervolg aan te duiden met: A.G.), collectie De Kort, doos D nr. 3, Uittreksel uit het Register van Dienstboden 1872 – maart 1880.
- 4) Dane, C., *Geschiedenis van de ziekenverpleging. Een kort overzicht ten dienste van de opleiding tot verplegende*, Lochem 1966, pagina 71.
- 5) Wouters, Th.A., a.w., pagina 347-350.
- 6) ib., pagina 366-370.
- 7) Notulen College van Regenten d.d. 13-1-1888, in: A.G., groene reeks magazijninv. no. 321.
- 8) Brief van het College van Regenten aan de intendant 3e divisie Infanterie d.d. 19-7-1877, in: A.G. groene reeks magazijninv. no. 321.
- 9) *Gedenkschrift Ambtsjubileum van dr. A. van Moorsel. 1e geneesheer Groot-Ziekengasthuis 's-Hertogenbosch 1900-1925*, Den Bosch 1925.
- 10) Notulen College van regenten d.d. 28-6-1907, in: A.G., groene reeks magazijninv. no. 68.
- 11) Querido, A., *Godshuizen en gasthuizen*, Amsterdam 1967, pagina 22-23; Verdoorn, J.A., *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19e eeuw*, Nijmegen 1981, pagina 105-107.
- 12) Cijfers gepresenteerd in Wouters, a.w., p. 360 en in Wouters, Th.A., *Van verheffing naar begeleiding. Verandering in houding tegenover de noodlijdende mens te 's-Hertogenbosch, 1912-1965*, Tilburg 1968, pagina 143.
- 13) Notulen College van Regenten d.d. 21-8-1914, in: A.G., groene reeks magazijninv. no. 75.
- 14) Notulen College van Regenten d.d. 18-1 en 8-3-1981, in A.G., groene reeks magazijninv. no. 79.

BIJLAGE

Enkele gegevens uit de rekeningen van het Groot Ziekengasthuis, in: A.G.

Enige inkomsten en uitgaven van het Groot Ziekengasthuis te 's Hertogenbosch, 1850-1920, in guldens.

jaar	verpleging burgers	ontvangsten verpleging militairen	uit vermogen (incl. uitgeleend kosten geld)(excl. loonkosten)	uitgaven verpleging
1850	2329	15188	14998	30806
1855	3856	17601	18529	35117
1860	6457	35700	19527	43424
1865	7119	12725	21894	27891
1870	9784	31369	23789	52162
1875	2273	24384	23314	43368
1880	1672	29221	21677	43139
1885	2843	15885	24651	30960
1890	1996	11604	22663	31742
1895	1849	15738	22727	30685
1900	1946	8546	23012	33179
1905	8443	23020	23088	40402
1910	9069	3476	23614	38516
1915	22698	27694*	24769	53409
1920	74639	8114	28904	94971

* dit hoge bedrag hangt samen met de mobilisatie van het Nederlandse leger in verband met de Eerste Wereldoorlog, die in die jaren woedde in de landen rondom ons.